

PAPER DETAILS

TITLE: Kur'an'da İlahi Bilgi

AUTHORS: Hamdi GÜNDOĞAR

PAGES: 7-26

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/116927>

Kur'an'da İlahi Bilgi

Hamdi GÜNDOĞAR*

Özet

Bu makalede Kur'an ayetlerinde yer alan ilahi bilgi incelenmektedir. Kur'an'da ilahi bilgi Allah'ın ilim sıfatı ve ilim ile ilişkili diğer sıfatlarla ifade edilmiştir. İlahi bilgi Kur'an'ın birçok ayetinde farklı bağlamlar ile dile getirilmiştir. Kur'an'ın verdiği bilgilere göre ilahi bilgi var olan bütün şeyleri kapsar. Allah'ın bilgisi gaybi bilgileri de içine alır. Allah zamandan ve mekandan münezze olarak geçmiş, hal ve geleceği bilir. Kur'an ayetlerinin verdiği bilgiler, Allah'ın alem hakkındaki bilgisini külli ve cüzi olarak ayırmaz. Allah mikro alemden makro alemlere kadar her şeyi her haliyle bilir. O, var olanı var olduğu halde, var olacağı da var olacağı şekilde bilir.

Anahtar kelimeler: Kur'an, ilahi, bilgi, gayb, varlık.

Divine Knowledge in The Qur'an

Abstract

In this paper divine knowledge is examined in terms of Qur'anic verses. In the Qur'an divine knowledge expressed with God's knowledge of adjectives and other adjectives related knowledges. In many verses of the Qur'an divine knowledge has been expressed with different contexts. According to the information given by the Qur'an divine knowledge contains all existing things. God's knowledge encompasses unseen information. God knows past, present and future without being bound by time and space. The information provided by Qur'anic verses does not distinguish information about the kingdom of God as a whole and details. God, from micro-world to the macro world knows everything in every form. He knows existing thing such as and things that will be available as will knows to be.

Key words: Qur'an, divine, knowledge, unseen, adjective.

* Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fak. Kelam Anabilim Dalı Öğr. Üyesi
hamdigundogar@hotmail.com

Giriş

İlahi bilgi, Allah'ın "ilim" sıfatının Kur'an'daki farklı kullanımları ile ifade edilmektedir. İlim, Allah-âlem ilişkisini sağlayan, Allah'ın diğer sıfatlarıyla ilişkili olan zati ve kapsayıcı bir sıfattır. Allah'ın diğer sıfatlarına işaret eden çeşitli kelimelerle de terkip edilmek suretiyle ilahi bilginin yaygın bir alanı kuşattığı Kur'an'da vurgulanmıştır.¹

Kur'an'da, farklı zamanlara tekabül eden hadise ve olaylar, varlıkların bilgisine dair çeşitli ifadeler ilim sıfatının farklı sigalarıyla tespit edilmiş, varlıkların geçmiş, hal ve geleceklerinde ilahi bilgi kapsamında olduğu beyan edilmiştir.

İlahi bilgi meselesinde farklı yorumlar yapılmış, Allah'ın ilminin maluma tabi olup olmadığı, ilahi ilim ve ilahi irade ilişkisi vb. konular tartışılmıştır. İlahi bilgi ile insan özgürlüğü arasında çelişki olup olmadığı konusu kader meselesinin en önemli noktasını teşkil etmiştir. Ayrıca varlıkların Allah tarafından külli olarak mı yoksa hem külli hem cüzi olarak mı bilindiği, bunun yanında Allah'ın geleceği bilip bilmediği gibi başlıklar kelamcılar ve filozoflar tarafından ele alınmıştır.

İlk dönem müfessirlerinden Taberi (ö.310/923), Allah'ın "alim" sıfatını; her şeyi kapsayan kâmil bir nitelik olarak tefsir etmiştir.² Daha sonraki geleneksel tefsirlerde de ilahi bilgi benzer şekilde yorumlanmıştır. Kelamcı müfessirlerin tefsirlerinde de ilahi bilgiye ilişkin ayetler yorumlanmış ve ilahi bilginin kuşatıcılığına dikkat çekilmiştir.

Konuyla ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkması hem Kur'an ayetlerinin farklı yorumlanması hem de akli yorumların çeşitliliğindendir. Farklı yorumların ortaya çıkması doğaldır. Ancak ilahi bilginin doğru anlaşılmasında öncelikle konunun Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde ele alınmasında zaruret vardır.

1 Bkz. Yurdağür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul, 1996, s. 110.

2 Taberi, Ebi Ca'fer bin Muhammed bin Cerir, *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*. Kahire, 1422/2001, I/466.

1. Allah'ın İlim Sıfatı

Allah'ın ilim sıfatı Kur'an'ın farklı ayetlerinde "âlim" (عالم) ismi fail sigasıyla zati sıfat olarak ve 'alime' (علم), 'ya'lemu' (يعلم) mazi ve muzari sigalarıyla fiil sıfat şeklinde kullanılmıştır.³ İlim sıfatı, "... Her şeyi o yaratmıştır ... Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur"⁴ ayetinde "âlim" sigasıyla zati sıfat olarak ifade edilmiştir. "...Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı..."⁵ ve "Gece ve gündüzü Allah takdir eder. O, sizin onu sayamayacağınızı bildi..."⁶ ayetlerinde fiili mazi, "Allah gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilir"⁷, "Bilmez misin ki Allah gökte ve yerde ne varsa bilir, muhakkak o kitaptadır, her halde o Allaha göre kolaydır"⁸ ve "Yerin içine gireni ve ondan çıkkanı, gökten ineni ve ortaya çıkkanı bilir"⁹ ayetlerinde de muzari sigasıyla Allah'ın fiili sıfatı şeklinde tespit edilmiştir.¹⁰ İlim sıfatı birçok âyette "âlim", "alîm", "âlâm", "a'lem" gibi isim, muhtelif fiil sîgaları ve sıfat şeklinde de Allah'a nisbet edilmiştir.¹¹

Kur'an'da "âlim" ismi daha çok esma-i hüsnâdan diğer bir isimle beraber ifade edilmiştir. Yalın olarak kullanıldığı takdirde bir çeşit fiil fonksiyonu icra ederek mef'ul de almıştır. Bu durumda genellikle "Allah her şeyi bilendir" (وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)¹² ifadesiyle kullanılmıştır. Aynı tür kullanımın başka örneklerinde "Allah kalplerinizi en iyi bilendir" (إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ)¹³ ifadelerini görmekteyiz. "Âlim" isminin Kur'an'daki yalın kullanımlarında, "Allah yaptıklarınızı, muttakileri, zalimleri, müfsidleri hakkıyla bilendir"¹⁴ şeklindeki ifadelerle ilahi ilmin ilişkili bulunduğu bütün alanlara atıfta bulunulduğu, böylece de konunun daha somut hale getirildiği görülmektedir. "Âlim" isminin esma-i hüsnâdan 'hakîm'¹⁵, 'semî'¹⁶, 'vâsi'¹⁷

3 İslambûlî, Samir, *İlmullah ve hürriyetü'l-insan*, Dimeşk, 1994. s. 66.

4 el-En'am 6/101.

5 el-Bakara 2/187.

6 el-Müzzemmil, 73/20.

7 en-Nahl 16/19,

8 el-Hacc 22/70.

9 Sebe 34/2.

10 Bkz. el-Bakara 2/33, 143, 187, 197, 232, 255; Ali İmran 3,142,152; el-Maide 5/116; el-En'am 6/59,60; el-Araf 7/62, 259; el-Enfal 8/23, 66, 70; et-Tevbe 9/16; er-Râd 13/8,42; İbrahim 14/38; en-Nahl 16/19, 74; Taha 20/7; el-Enbiya 21/4, 110; en-Nûr 24/29, 41; el-Furkan 25/6; en-Neml 27/6; el-Kasas 28/69; el-Ankebût 29/42, 45, 52; lokman 31/34; el-Ahzab 33/18, 51; Sebe' 34/2; Yasin 36/16; el-Mü'min 40/19; el-Fetih, 48/18, 27; Kaf 50/16; el-Müzzemmil 73/20, 30 vb.

11 Abdülbâkî, Muhammed, Fuad, *el-Mu'cem*, "alm" md. Beyrut, 1991. s. 596-61; Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA*, "İlim" md.

12 Bkz. el-Bakara 2/29, 282; Al-i İmran 3/176; en-Nisa 4.31.39.70; el-Maide 5/97.

13 Bkz. Al-i İmran, 3/119, 154; el-Maide 5/7; el-Enfal 8/43; Hud 11/5.

14 el-Bakara 2/95, 215, 246, 273, 283; bkz. Al-i İmran 3/63, 92, 115; et-Tevbe 9/44, 47; Yunus 10/36; Yusuf 12/19.

15 el-Enfal 8/67; el-Haşr 59/24.

16 el-bakara 2/224, 181; Al-i İmran 3/34; et-Tevbe 9/103.

17 Yasin 36/12.

, 'âzîz'¹⁸, 'habîr'¹⁹, 'halîm'²⁰, 'şâkir'²¹, 'kadîr'²², 'hallâk'²³ ve 'fettâh'²⁴ gibi celal ve cemal ifade eden isimlerle çeşitli terkipler oluşturarak kullanıldığı da görülmektedir.²⁵

İlâhî bir sıfat olarak ilim; Allah'ın gerek fizik âleme gerekse fizik ötesine ait varlık ve olayları bilmesi diye tanımlanabilir. Kur'an'da Allah'ın her şeyi bilen bir varlık olduğu ile ilgili 'alîm' sıfatının yanında 'semî'²⁶, 'basîr'²⁷, 'habîr'²⁸, 'şehîd'²⁹, 'hâfîz'³⁰, 'muhsî'³¹, 'vâsî'³² gibi isimler de kullanılmıştır. Bu kavramlar çerçevesinde ele alındığında ilim, Allah'ın zatı ile kaim olan ezeli bir sıfat olmaktadır. Allah'ın ilim sıfatı kâinatta vaki olmuş, olan ve olacak külli veya cüzi, gizli ya da açık olan her şeyi kapsamaktadır.³³ Kur'an ayetlerinden anlaşıldığına göre ilahi bilgi insanlar için söz konusu olan zamana bağlı olma, sınırlı olma gibi şeylerle malul değildir. Ayrıca ilahi bilgi yalnız maddi varlıklarla da sınırlı değildir. Allah insanların fiili olarak gerçekleştirdiklerinin yanı sıra zihinlerde ve gönüllerde mevcut olan soyut şeyleri de bilir.³⁴

İmam Azam Ebu Hanife (ö.150/767), Allah'ın ezeli bilgisini şöyle ifade etmiştir: "Allah eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturanıdır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfuz'daki yazısı olmadan dünya ve ahirette hiçbir şey vaki olmaz. Ancak O'nun Levh-i Mahfuz'daki yazısı hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır... Allah yok olanı yokluğu halinde yok olarak bilir. Onu yarattığı zaman nasıl olacağını bilir. Var olanı varlığı halinde var olarak bilir, onun yokluğunun nasıl olacağını bilir. Allah ayakta duranın ayakta duruş halini, oturduğu zaman da oturuş halini bilir. Bütün bu durumlarda Allah'ın ilminde ne bir değişme, ne de sonradan olma bir şey hasıl olmaz. Değişme ve ihtilaf yaratılanlarda olur."³⁵

İbn Kuteybeye (ö.276/889) göre ilahi ilim iki kısma ayrılır: Birincisi mü'minlerin imanlarına, kâfirlerin küfürlerine, isyankârların günahlarına ve

18 el-Enfal 8/67; el-Haşr 59/24.

19 Lokman 31/16; Sebe 34/1.

20 el-Bakara 2/225, 235; el-İsra 17/44; el-Hacc 22/59; el-Fatır 35/41.

21 Al-i İmran 3/144.

22 el-Mülk 67/1.

23 Yasin 36/81.

24 Sebe 34/26.

25 Yurdağür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*., s. 111-112.

26 el-Bakara 2/224, 181; Al-i İmran 3/34; et-Tevbe 9/103.

27 et-Teğabun 64/2.

28 Lokman 31/16; Sebe 34/1.

29 en-Nisa 4/33; el-Maide 5/117; el-Hacc 22/17.

30 Hud 11/57.

31 Yasin 36/12.

32 Al-i İmran 3/73.

33 Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, 2010, s. 234-235.

34 Bkz. el-Bakara 2/284; el-En'am 6/59; Yunus 10/61; er-Ra'd 13/8-9; el-Enbiya 21/110; el-İsra 17/25; Lokman 31/16; en-Nahl 16/77; el-Ankebut 29/52; el-Ahzab 33/54; Fussilet 41/47;

35 Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, Çev. Mustafa Öz. (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde /Arapça kısmı) , İstanbul, 1992, s. 72.

itaatkârların itaatlerine, henüz onlar var olmadan önce ait olan ilim, ikincisi ise bunların hepsini apaçık ve var olarak bilme anlamındaki ilimdir.³⁶ İbn Kuteybe de yukarıda belirtilen Ebu Hanife'nin Allah'ın ilmi ile ilgili görüşüne benzer olarak varlıkların yaratılmadan önce ve yaratıldıktan sonraki bütün hallerinin ilahi bilgi dahilinde olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

İmam Eş'ari (ö.324/936)'ye göre Allah ezeli bir ilim sıfatına sahiptir,³⁷ Allah'ın ilminin hadis olması imkânsızdır.³⁸ Allah'ın zati sıfatlarından olan ilim, mahiyeti gereği bilinmek cinsinden olan her şeye şamil olan bir sıfattır.³⁹ İmam Eş'ari ve onu takip edenler göre Allah'ın ilmi bir ve kadim olup ezelidir, külli ve cüzi olan bütün varlıkları kapsar. Varlıkların meydana gelmesiyle yenilenmez. Zamanın değişmesiyle Allah'ın zatı nasıl ki değişmezse varlıkların yenilenmesiyle O'nun ilmi de değişmez. Maluma bir sıfat kazandırmadan ve ondan bir sıfat kazanmadan olduğu gibi maluma tabi olmak ilmin hakikatındandır. Bilinenler her ne kadar değişik ve çeşitli iseler de malum olma hususunda ortaktırlar. Onların farklı olması ilmin taalluku ile ilgili değil onların farklı olmalarındandır. Onların malum olması ise ilmin onlara tallukundan başka bir şey değildir.⁴⁰

Matüridi âlimlerden Ebu'l Yusr Muhammed el Pezdevi (ö.493/1100)'ye göre Allah'ın bilgisi zaman ve mekâna bağlı olmadığından, zaman ve mekânda mevcut olan değişmeler, O'nun bilgisine tesir etmez. Ayrıca bu bilgi sıfatı varlıklar üzerinde tesir eden müessir bir sıfat değildir.⁴¹

Celaledin ed-Devvani (ö.908/1502)'ye göre, Allah'ın ilminde zamana bağlı ifadeler yoktur. Meydana gelen olayların hepsi, şu anda meydana gelmekte olan olaylar gibidir. Hal, geçmiş ve gelecek zaman bize göredir. Allah için farklı zamanlardan söz edilemez. Allah nezdinde bütün zamanlar, ezeli ve ebedi olarak bir "şimdiki hal"dır. Allah'ın sıfatları için geçmiş ve gelecek söz konusu değildir.⁴²

Allah'ın âleme ilişkin bilgisi hususunda kelamcılar ve İslam filozofları farklı kanaatler taşımışlardır. Mu'tezile ekolüne mensup kelamcılardan olan Hişam b. Hakem ve Hişam b. Amr'a göre Allah zatının dışındaki şeyleri bilmez. Onlara göre Allah ma'dumu da bilmez. Ebu'l-Hüseyn el-Hayyat (ö.300/913) da Allah'ın şeyleri hudusu anında bildiğini, meydana gelmeden önce eşyayı bilmediğini söylemiştir. Bunların görüşlerinin doğru olmadığını söyleyen Ebu'l Muin en-Nesefi (ö. 508/1114)'ye göre Allah'ın ilim sıfatı ezelidir. Allah'ın varlığını kabul eden her

36 İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Beyrut, 1981, s. 311, 312; Metin Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 2003, s. 168.

37 el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Kitabu'l-Luma' fi red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Beyrut, 1953, s. 11.

38 el-Eş'ari, *el-Luma'*, s. 45.

39 el-Eş'ari, *el-Luma'*, s. 24.

40 Şehristani Ebu'l-Feth, *Nihayetu'l-ikdam fi ilmi'l-ke'lâm*, London, 1934, s. 218- 219; Keskin, Mehmet, İmam Eş'ari ve Eş'arilik, İstanbul, 2013, s. 208.

41 Pezdevi, *Usûli'd-din, (Ehl-i Sünnnet Akaidi)* Çev. Şerafettin Gölçük, İstanbul, 1988, s. 69.

42 Devvani, Celaledin, *Şerhu'l akaidi'l Adudiyye*, İstanbul, 1271, s. 39 vd.

kişi aynı zamanda O'nun hem zatını hem de zatının dışındaki varlıkları kabul eder. Allah eşyayı meydana geldiği zaman bildiği gibi meydana gelmeden önce de bilir. Nesefi, Allah'ın ilminin ma'duma taalluk ettiğinin caiz olduğunu da belirtir.⁴³

İslam filozofu Farabi (ö.339/950)'ye göre Allah kendi özünü bilir; kendi özünü bilmekle de âlemi bilir. O'nun varlığında gerçekleşmeyi bekleyen hiçbir şey yoktur. Çünkü O, bilfiil akıldır.⁴⁴ Farabi ve İbn Sina (ö. 427/1037)'ya göre Allah'ın bilgisi bizim bilgimizden farklı olarak bir etki veya sonuç değildir; bizzat varlığın varlık sebebidir. O'nun bilgisi tek ve bölünmezdir; objenin değişmesine bağlı olarak da bir değişikliğe uğramaz.⁴⁵

İbn Sina Allah'ın bütün cüziyyatı önceden külli bir tarzda bildiğini söylemiştir. Ona göre Vacibu'l vücud olan Allah'ın eşyayı eşya vasıtasıyla akletmesi mümkün değildir. Çünkü bu durumda, O'nun zatı ya akıl edilen şeyle kemal bulur, dolayısıyla zatının kemali eşya vasıtasıyla gerçekleşir, ya da akıl etmesi zatına sonradan ilişen bir şey olur ve buna bağlı olarak da varlığı her yönden zorunlu olmaz, bu ise imkânsızdır.⁴⁶

İbn Sina'ya göre Allah'ın özünde, bilgisi ile bilginin nesnesi arasında bir ayrılık söz konusu değildir.⁴⁷ Ona göre Zorunlu varlık, eşyayı zamanla kayıtlı olmayan, mazi, müstakbel ve an gibi zaman dilimlerine ayrılmayan külli bir ilimle bilir. Bununla birlikte ne yerde ne de gökte ilminden zerre kadar hiçbir şey dışarıda kalmaz. Fakat Allah cüziyyatı külli bir ilimle bilir.⁴⁸ O'nun bilgisi sebeplerin bilgisidir. Sebeplerin bilgisi sonucun bilgisini de kapsar. İlahi akıl insanın aksine eşyayı bir defada bilir; bu bilgi geçici bir bilgi olmayıp zaman dışı, akıl üstü ve aşkın bir bilgidir.⁴⁹

İmam Gazzali (ö.505/1111), *Tahafütü'l felasife* adlı kitabında filozoflardan nakledilen "Allah'ın âlemdeki cüzileri bilmediği, cüzileri külli bir şekilde bildiği" şeklindeki görüşlerinin batıl olduğunu ve Allah'ın onların dediklerinden münezze olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ İbn Rüşd(ö.595/1198) ise Gazzali'nin bu görüşüne itiraz ederek filozofları şöyle savunur; aksine onlar Allah'ın cüziyyatı, bizim bilgimiz cinsinden olmayan bir bilgi ile bildiğini söylerler. Çünkü bizim (cüziyyatı) bilmemiz; kendisiyle bilinen şey tarafından belirlenmiştir (malûldür). Dolayısıyla o (kendisiyle bilinen şey) hâdis olmakla o da (bizim bilgimiz) hâdis olmakta, onun değişmesiyle bu da değişmektedir. İbn Rüşd'e göre Allah'ın bilgisi hadis değil ezelidir ve bilinenin yani varlığın illetidir. Oysa kelimcılara göre var olanın illeti ilahi

43 Nesefi, Ebu'l-Muin, *Tabsıratu'l edille*, Neşr. Hüseyin Atay, Ankara, 1993, I/256.

44 Farabi, *el-Medinetu'l-Fadıla*, çev. Ahmet Arslan, Vadi yay., Ankara, 1997, s. 39.

45 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s. 140; Hayrani Altuntaş, *İbn Sina Metafizigi*, s. 68.

46 İbn Sina, *en-Necât*, Beyrut, 1992, II/102; Özdemir, Metin, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, s.32.

47 İbn Sina, *eş-Şifa İlahiyat*, thk. Süleyman Dünya, Mısır, 1960, II/ 357.

48 İbn Sina, *eş-Şifa İlahiyat*, II/359; krş. Gazali, *Tehafütü'l-felasife*, Çev. Bakir Sadak, İstanbul, 2002, s. 147.

49 İbn Sina, *eş-Şifa İlahiyat*, C. II, s. 364.

50 İmam Gazzali, *Tehafütü'l-felasife*, s. 147.

bilgi değil, Allah'ın iradesi ve yaratmasıdır.⁵¹

Fahreddin er-Razi (ö.606/1209), Allah'ın külli ve cüzi olan her şeyi bildiği kanaatindedir. Razi'ye göre Allah'ın bilgiye konu olan her şeyi bilmesinin sebebi, O'nun diri olmasıdır. Çünkü her diri olanın bilinebileceklerden her birini bilmesi imkân dahilindedir. Bu Allah'ın zatının bir gereğidir. Çünkü zâtın bütün varlığa nispeti eşit seviyededir. O'nun zâtının eşyanın bir kısmını bilmesini gerektirmesi, diğer bir kısmını bilmesini gerektirmesinden daha muhtemel değildir. Başka bir ifadeyle O'nun zatı eşyanın bir kısmını bilmesini gerekli kılıyorsa, geri kalan kısmını bilmesini de gerekli kılar. Eğer Allah, eşyanın bir kısmını bilip de diğer bir kısmını, örneğin gelecekte olacak şeyleri bilmemiş olsaydı, O'nun geleceğe dair bilgiyi bilmemiş olmasını gerekli kılan başka bir etkin gücün bulunması zorunlu olurdu ki, bu mümkün değildir. O halde Allah'ın bütün bilinebilecekleri bilen olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır.⁵²

Razi, tefsirinde ilahi bilgiye ilişkin ayetleri yorumlarken Allah'ın her şeyi bildiği gerçeğini her defasında vurgular. Nitekim “Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah'ın her şeye kadir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz”⁵³ ayetinde Razi'ye göre vurgulanmak istenen; O'nun ilminde; gökte ve yerde zerre miktarı dahi olsa hiçbir şey hariç kalamaz; her şeyi hakkıyla bilen ve yok ettikten sonra, yeniden var etmeye kadir olandır.⁵⁴

Allah'ın ilminin bütün varlıkları başlangıç ve sonuç itibarıyla kapsadığı düşüncesinde olan Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942) söz konusu ayeti tefsir ederken şunları söyler. “Bütün ulvi ve süfli, cismani ve ruhani kâinatın yaratılması, yönetilmesi, hayatîyetinin sürdürülmesi, ilme taalluk eden bütün işlerin hepsine hâkim bir kudretin ve hepsinin zahir ve batınıyla bütün künhü hakikatini, başlangıcını ve sonunu ihata eden bir ilmin işaret ve delilleridir. Bundan dolayı Allah Teâlâ bütün bu ahkâmı o ilim ile takdir ve teşri ve o kudretle tenzil ve tebliğ buyurmuştur.”⁵⁵

Âlemdeki canlı ve cansız bütün varlıkların yaratılış ve hayatîyetleri ilahi bilgi çerçevesindedir. Kelamcılar; “Allah, cevherleri ve arazları ile bu âlemin en sağlam bir biçimde yaratanıdır, böyle olan bir varlık bunları bilir. Bu sebeple Allah'ın, bütün bu cevher ve arazları bilmesi gerekir” demişlerdir.⁵⁶ Filozoflar ise “Allah, bütün mümkünatın mebd'idir. Mebd'e'i bilmek, eseri bilmeyi icab ettirir. Bu sebeple Allah'ın her şeyi bilmesi gerekir” demişlerdir.⁵⁷ Razi'ye göre bu söz, Allah'ın,

51 İbn Rüşd, *Faslu'l Makal*, Çev. Bekir Karlıga, İstanbul, 1992, s. 82, 83.

52 Fahreddin er-Razi, *el-Erbain*, Thk. Ahmed Hicazi es-Sekka, Kahire, 1986, s. 192; Özdemir, Metin, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, s. 32.

53 et-Talak 65/12.

54 Razi, *Mefatihü'l gayb*, Çev. Kom., Ankara, 1988, XXI/547.

55 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979, VII/5082-5083.

56 Razi, *Mefatihü'l gayb*, IX/467.

57 Razi, *Mefatihü'l gayb*, IX/467.

zamana bağlı olan her türlü cüz'iyatı bildiğini gösteren en kuvvetli delillerdendir. Çünkü Allah'ın, kendi zatı dışındaki her şeyin yaratıcısı olduğu sabit olunca, Onun tesiri ile bu cüz'iyatın da yaratıcısı olması gerekir. Bu sebeple değişken ve zamana ait olmaları bakımından da, bu değişiklikleri ve zamana bağlı olan şeyleri bilmesi gerekir.⁵⁸

Aliyyül-Kari (ö.1014/1605) ilahi bilginin cüz'iyatı kapsadığı anlamında şunları söyler: "Allah bütün yaratıkları bilir, yükseklerde ve aşağılarda bulunanlar içinde zerre kadar hiçbir şey O'nun bilgisinden gizli değildir. Allah gizli ve açık her şeyin gizliden daha gizlisini, gayba ait olan şeyleri bilir. O'nun ilmi ister parça olsun, ister tüm olsun, ister yok olsun, ister mümkün olsun, ister mümkün olmasın her şeyi kaplamıştır. Allah her şeyin zat ve sıfatını kadim ilmi ile bilir."⁵⁹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Allah'ın ilim sıfatı için şunları söylemek mümkündür: Allah'ın ilim sıfatı O'nun zatı ile kaim olan ezeli bir sıfattır. Bu sıfatla kainatta vaki olmuş, olan ve olacak, küll halinde, toplu olarak veya ayrı ayrı münferid bulunan, gizli veya açık olan her şey ve her türlü haller Allah tarafından daima ve tam olarak bilinmektedir.⁶⁰

Varlıklar âlemini yaratma, aynı zamanda onu her yönü ile bilmeyi gerektirir. Kelamcı, filozof ve müfessirler alemdeki varlıkların yaratılmasının bilgiye bağlı olduğu görüşünde mütefakirler. Dolayısıyla âlemi yaratan Allah'ın âlem hakkında külli ve cüzi anlamda bilgi sahibi olması da tabiidir.

2. İlahi Bilginin Her Şeyi Kuşatması

Kur'an, öncelikle Allah'ın bütün eksikliklerden uzak, müteal, aşkın ve her şeye kadir olduğunu bildirir. O, ilim, irade ve yaratma sıfatlarıyla âlemleri var kılmış, onlara hayat vermiştir. İlahi bilginin kapsayıcılığı ve kuşatıcılığı Kur'an'da farklı bağlamlarda ifade edilmiştir. Hadid suresinde şöyle buyrulur: "*O, ilk ve sondur. Zâhir (açık) ve Bâtın' (gizli) dır, O, her şeyi hakkıyla bilendir.*"⁶¹ Surenin başından itibaren zatının aziz, yüce ve hüküm sahibi olduğunu bildiren Allah, sonrasında evvel, ahir, zahir ve batın olduğunu ve her şeyi hakkıyla bildiğini ifade eder. Bir sonraki ayette de Allah; "*Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden O'dur. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni ve ona çıkanı bilir. Her nerede iseniz, O sizinle beraberdir, Allah, yaptıklarınızı görendir*"⁶² buyurarak ilminin her şeyi kapsadığını, ayrıca kullarının yaptıklarını da bildiğini haber verir.

İlk dönem müfessirlerden Taberi'ye göre bu ayetler bize Allah'ın zatının her

58 Razi, *Mefatihü'l gayb*, IX/467.

59 Aliyyül-Kari, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul, 1979, s. 56.

60 Bkz. Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, s. 234-235.

61 el-Hadid 57/3. Ayrıca bkz. el-Bakara 2/29, 231, 282; en-Nisa 4/32, 176; el-Maide 5/97; el-En'am 6/101; el-Enfal 8/75; en-Nur 24/35, 64; el-Ankebut 29/62; el-Ahzab 33/40; eş-Şura 42/12; el-Hucurat 49/16; el-Mücadele 58/7; Teğabün 64/11.

62 el-Hadid 57/4.

şeyden önce olduğunu, çünkü hepsinin mebdai olduğunu ve yaratıcının da kendisi olduğunu beyan eder. Allah, her şeyin yok olmasından sonra baki kalandır. Her şey yok olur, ancak O baki kalır. O, zahirdir, her şeyin üzerindedir. O'nun üstünde bir şey yoktur. Hiçbir şey, O'nun eşyaya yakın olduğu kadar yakın değildir. *"Biz ona şah damarından daha yakınız"*⁶³ ayetinde bildirildiği gibi Allah, her şeye, her şeyden daha yakındır. Bütün varlıklar sonradan yaratılmış ve geçicidirler. Sonuç itibariyle bütün işler O'na döndürülür. O'na gizli olan hiçbir şey yoktur. Gökte ve yerde zerre kadar bir şey bile O'nun bilgisi dışında değildir. Allah her nerede olursa olsunlar, kullarının yaptıkları iyi ve kötü, taat ve ma'siyet cinsinden yaptıkları iş ve amelleri görür ve bilir.⁶⁴ Allah her şeyi bilendir. O, her şeyi bildiği gibi kendisini de bilir.⁶⁵

Varlıklar dünyasında her şeyin ilahi bilgi dahilinde olduğu şöyle haber verilir: *"İşte O Allah'tır ki her bir şeyin neye gebe olduğunu, karnında ne taşıdığını ve rahimlerin neleri eksik bırakıp, artırdığını bilir. Doğrusu O'nun katında her şey bir ölçü ile dir."*⁶⁶ Burada Allah, doğup büyüyen canlıların var olma süreçlerinin tamamen kendi bilgisinde olduğunu, diğer bir ifadeyle varlıklar dünyasında geçerli olan tabiat kanunlarının kendi bilgisi doğrultusunda gerçekleştiğini bildirmektedir. Allah'ın tabiatındaki yasaları başlangıç ve sonuç itibariyle Allah'ın bilgisi, iradesi ve yaratması ile dir.

Älemdeki varlıkların ötesinde göğüslerde olan gizli şeylerin de ilahi bilgi kapsamında olduğu Kur'an tarafından bildirmektedir: *"Allah göğüslerde olanı hakkıyla bilendir."*⁶⁷ Razi'ye göre göğüslerin sakladığı şeyler; göğüslerde mevcut olan sırlar ve gizliliklerdir. Zira bunlar, oraya yerleşmiş, ona refakat eden şeylerdir. Bir şeyin sahibi ise, onu elde edendir. Allah bunu sırf imtihan edişinin, göğüslerde bulunan şeylerin veya diğer şeylerin kendisine gizli oluşundan dolayı olmadığını göstermek için zikretmiştir.⁶⁸

İlahi bilgi için yapılan faklı bir yorumda şöyle denilmektedir: Allah'ın ezeli bilgisi bir araca dayanmayan (ma'rifi), var oluş kanunlarını belirleyen (süneni) ve soyut bir sistemden ibarettir. O, seçilmiş ve belli olan şeylerle sınırlı bir bilgi değildir. Eşyanın ilahi irade tarafından belirlenen yaratılma süreci, ezeli olan soyut ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı ilim vasıtası ile gerçekleşir. Sürekli yenilenen eşyanın ilişkisi ise, tecrübe âlemi ile ilintili olan fiili bilgi ile dir. Bu nedenle, Allah, var olan her şeyin 'işitme' ve 'görme' altında gerçekleştiğini ifade etmek için şimdiki ve geniş zaman kipini kullanmıştır. Bu bakımdan, yaprakların ağaçlarda, ceninlerin rahimlerdeki varlıkları ve onların bir süreye kadar varlıklarını devam ettirme

63 Kaf 50/16.

64 Taberi, *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XXII/385-387.

65 Yazur, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII/4730/4731.

66 er-Ra'd, 13/8.

67 Al-i İmran 3/154.

68 Razi, *Mefatihul ğayb*, VII/137.

imkânları hep aynı şekilde var olurlar. Yani bunların hepsi, daha önce konulmuş olan belli yasalara bağlı olarak gerçekleşirler.⁶⁹ Bu ifadelerden anlaşıldığı göre varlıklar âlemi ile ilgili ilk temel bilgi, genel kaidelerden oluşan ve geçmiş zaman ile ifade edilen Allah'ın zati ezeli bilgisidir. Tecrübe âleminde sürekli yaratılan eşya ise daha önce konulmuş olan belli kanunlara bağlı olarak gerçekleşir. Yani devam eden süreçte varlığa gelen eşya hakkında ezeli ilim değil, tabiata konulan yasalar geçerlidir. Önce konulan yasalara uygun olarak her varlık vücuda gelir.

Ancak Kur'an ayetlerine bakıldığında ilahi ilmin evvel ve ahire, zahir ve batına⁷⁰ şamil olduğu, Allah'ın her an başka bir işte olduğu⁷¹ ifade edilmektedir. Bu ifadelerden şunu anlamak mümkündür: İlahi bilgi külli kanunları kapsadığı gibi, cüzi hadiseleri de içine almaktadır. Allah'ın evren ve dünya için tespit ettiği kanunlar O'nun ilmi dahilinde olduğu gibi, her an yarattığı varlıklar da O'nun hem ezeli bilgisinde ve hem de kanunları çerçevesindedir. Ezeli ilahi bilgi ve devam eden yaratılış süreciyle konusunda şu ayetlere bakılabilir: *"İşte siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seversiniz. Siz, bütün kitaplara inanırsınız; onlar ise, sizinle karşılaştıklarında «İnandık» derler; kendi başlarına kaldıklarında da, size olan kinlerinden dolayı parmaklarının uçlarını ısırırlar. De ki: Kininizden (kahrolup) ölümlü! Şüphesiz Allah kalplerin içindekini hakkıyla bilmektedir."*⁷² *"Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere de ki: Eğer Allah kalplerinizde hayır olduğunu bilirse, sizden alınandan (fidyeden) daha hayırlısını size verir ve sizi bağışlar. Çünkü Allah bağışlayandır, esirgeyendir."*⁷³ Bu ayetlerde insan fiil ve davranışlarının ilahi bilginin dışında olmadığı bildirilmektedir. Kur'an'da kendisini "evvel" ve "ahir" olarak vasıflayan Allah'ın, bahsettiği bu olayları önceden bilmediğini söylemek mümkün değildir. Allah'ın ilmi hem ezeli hem de tasviridir. Allah âlemde var olanları ezeli ilminde bildiği gibi, var olanları var oluştaki değişim süreci ile de bilir.

3. İlahi Bilginin Gayb ve Şahadet Âlemini Kuşatması

İlahi bilgi gayb ve şahadet âlemini içeren bir niteliğe sahiptir. Onu insanların bilgisinden ayıran hususların başında gayb âlemini ihtiva etmesi ve sınırlı olmaması gelmektedir. Gayb âlemi sadece Allah tarafından bilinmektedir. Peygamberler dahil gaybın insanlar tarafından bilinmesi mümkün değildir. Eğer peygamberler gayba ilişkin bir şey söylemişler ise bu, Allah'ın vahyi iledir.

Gayb, Kur'an'da *"عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ"*⁷⁴ *"..Görünen ve görünmeyen âlemleri bilen"* şeklinde ifade edilmiştir. Ayetlerde geçen "gayb" kelimesi; gözlerin göremedi-

69 İslambuli, Samir, *İlmullah ve hürriyetu'l-insan*, s. 73. Özdemir Metin, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, s.160.

70 el-Hadid 57/3.

71 er-Rahman 55/29.

72 Al-i İmran 119.

73 el-Enfal, 8/70.

74 Bkz. el-En'am 6/73; et-Tevbe 9/24. 105; er-Ra'd 13/9; el-Mü'minün 23/92; es-Secde 32/6; ez-Zümer 39/46; el-Haşr 59/22; el-Cuma 62/8; et-Teğâbün 64/18.

gi gizli şeyler, “şehadet” kelimesi ise gözle görülen açık şeyler anlamındadır.

Mutlak gayb bilgisi, ancak Allah için söz konusu olabilir. İnsanların öngörüle-ri, tahminleri kesin bilgi teşkil etmezler. Nitekim gayb bilgisinin sadece Allah’a has olduğunu Kur’an şöyle haber verir: “*Gaybın anahtarları O’nun yanındadır. Kendinden başkası bunları bilmez. Karada ve denizde varsa hepsini O bilir. O’nun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez. Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş ve kuru (hiç bir şey) müstesna olmamak üzere hepsi apaçık bir kitaptadır.*”⁷⁵

Taberi, gayba müteallik olan bütün şeylerin Allah’ın bilgisinde olduğunu kaydeder. Ona göre karada ve denizde insanların muttali olmadığı, idrak edemedikleri ve bilmedikleri her şeyi Allah bilir. Ayrıca Allah insanların bilmediklerini ve hiçbir zaman bilemeyecekleri şeyleri ve yine bütün insanların bildiklerinin de hepsini bilir. Olmuş olan ve olacak olan her şeyin bilgisi Allah katındadır. Var olan ve var olacak olan her şeyi Allah bilir. Öyle ki nerede olursa olsun düşen her yaprak dahi Allah’ın bilgisi dahilindedir, Levhi mahfuzda yazılıdır, adedi ve mikdarı tespit edilmiştir. Var olacağı ve yok olacağı zaman da bellidir.⁷⁶

Allah’ın gaybın anahtarları ifadesini mecazi olarak kullandığını söyleyen Razi, “anahtarlar” sayesinde emniyet altına alınmış hazinelerdeki şeylere ulaşıldığını belirtir. Müellife göre Allah her şeyi bildiğini, ayetteki ifade ile anlatmıştır. “Mefatih” kelimesi “mefatihun” şeklinde de okunmuştur. Bu kelimenin ikinci muhtemel manasına göre, bu ifade ile Allah’ın bütün mümkünata kadir olduğu manası kastedilmiştir.⁷⁷ Benzer bir yorum müfessir Zemahşeri (ö.538/1144) tarafından da yapılmıştır. Ona göre “*Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır...*” ayetindeki gayb için anahtar kavramının kullanılması istiare içindir. Çünkü anahtarlar ile kilitli olan hazinelere ulaşılır. Gaybın anahtarlarından maksat ise, gayba taalluk eden bilgilerin sadece Allah’ın nezinde olması, sadece O’nun tarafından bilinmesi anlamındadır. Ayetteki “apaçık kitaptan maksat ise Allah’ın ilmi ya da “Levh-i mahfuz” anlamındadır.⁷⁸

Yazır’a göre “daha açılmamış, vücuda gelmemiş, bizim ilmimizin kapsamına girmemiş o kadar gayb hazineleri vardır ki bütün bunların kapıları veya anahtarları ancak Allah’ın nezinde, Allah’ın elindedir. Allah bütün bunları bildiği gibi hazırdaki bütün mevcudatı da bütün teferruat ve cüziyyatına varıncaya kadar bilir. Gaib ve şahit, akla ve duyguların konusuna giren şeyler, külliyat ve cüziyyat, büyük küçük, hareket ve sükûn, hayat ve ölüm, özetle olmuş ve olacak, gizli açık her şey bütün tafsilatıyla gayet açık ve belîğ bir kitaptadır. Yani ilm-i ilahide veya Levh-i Mahfûz’dadır.”⁷⁹

75 el-En’am 6/59.

76 Taberi, *Cami’ul beyan an te’vili ayi’l-Kur’an.*, IX/283.

77 Razi, *Mefatihul gayb.*, IX/465.

78 Zemahşeri, Ebu’l Kasım Mahmud b. Ömer, *Tefsiru’l-Keşşaf*, Beyrut, Daru’l-ma’rife, 2002, s. 330-331.

79 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili.*, III/1947.

Yazır, “O, öyle Allah’tır ki, O’ndan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyendir, bağışlayandır”⁸⁰ ayetini tefsir ederken gaybı şöyle tanımlar: Gayb iki manada kullanılır. Birisine gaybı mutlak, diğerine de gaybı izafi denilir. Gaybı mutlak; hiç bir mahlûkun ne ihsası ne ilmi taalluk etmeyendir. Gaybı izafî; muayyen bir mahlûkun ilmi taalluk etmeyendir ki ona nispetle gayb demektir. Ayetteki şهادetten murad mahlûkun basar veya basiret ile müşahade edebileceği âlem demektir. Şüphe yok ki gaybı bilen öncelikle şahadeti bileceği açıktır.”⁸¹

Kur’an zamanla ilgili insanların bilemediği ve bilemeyeceği hususların Allah’a malum olduğunu şöyle bildirir: “De ki: Göklerde ve yerde gaybı Allah’tan başka kimse bilmez. Onlar ne zaman diriltileceklerini de bilmezler.”⁸² Burada Allah, gökler ve yer ile ilgili gaybın ancak kendisi tarafından bilindiğini belirttikten sonra, insanların ne zaman diriltileceklerini de bilemeyeceklerini ve geleceğe ait olan insanların tekrar yaratılacağı hususunun ancak Allah tarafından bilineceğini haber vermiştir.

İlahi bilginin geleceği kapsadığına dair bir ayette şöyle denilir: “Hani, Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler. Allah da, “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” demişti.”⁸³ Burada Allah meleklere hitaben; “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” ifadesini kullanarak yeryüzünde yaratılacak insanlarla ilgili bilinmeyenlerin ancak kendisi tarafından bilineceğini beyan etmiştir. Allah yeryüzünde halife kılınan insan neslinden gelecek olan nebileri, resulleri, salih kavimleri, cennet sakinlerini haber vermiştir.⁸⁴

Kur’an, Allah’ın geleceğe ilişkin bilgisini gelecek zaman ifadelerini kullanarak haber verir: “Hani Allah şöyle buyurmuştu: “Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”⁸⁵ Bu ayette Hz. İsa’nın gelecekte başına gelecek olaylar önceden haber verilerek geleceğe ilişkin gaybın yine Allah’a ait olduğunu belirtilmiştir. Aynı şekilde Kur’an, Hz. Musa’nın annesine döndürüleceğini ve peygamber olacağını da önceden haber vermiştir. “Mûsâ’nın annesine, “Onu emzir, başına bir şey gelmesinden korktuğun zaman onu denize (Nile) bırak, korkma, üzülmeye. Çünkü biz onu sana döndüreceğiz ve onu peygamberlerden kılacağız” diye vahyettik.”⁸⁶

80 el-Haşr 59/22.

81 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VII/4869.

82 Neml 27/65.

83 el-Bakara 2/30.

84 Taberi, *Cami’ul beyan an te’vili ayi’l-Kur’an.*, I/510.

85 Al-i İmran 3/55.

86 el-Kasas 28/7.

Geleceğin bilgisi ile ilgili bir diğer ayet şöyledir: “Rumlar en yakın bir yerde yenildiler. Onlar bu yenilgilerinden bir kaç yıl sonra galip geleceklerdir. İş, eninde sonunda Allah’a aittir. İşte o gün, inananlar, istediğine yardım eden Allah’ın yardımına sevineceklerdir. O güçlüdür, merhametlidir.”⁸⁷ Bu ayette de Allah, Rumlar’ın geleceğine dair haber vererek, mü’minlerin Allah’ın yardımına ulaşacaklarını müjdelemiştir.

Kur’an’da dünya hayatı sırasında geleceğe ilişkin verilen haberler ve ahiret hayatı ile ilgili geleceğe taalluk eden bilgiler göstermektedir ki gayb-ı mutlak, gayb-ı izafi, geçmiş ve geleceğe dair gayb Allah tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla Allah’ın bilgisinin her şeyi kuşattığı ve O’nun bilgisinin ulaşamadığı hiçbir şeyin var olmadığı ortaya çıkmaktadır.

4. İlahi Bilgiye İlişkin Diğer Sıfatlar

Kur’an’da ilim sıfatı dışında ilahi bilgiye taalluk eden başka sıfatlar da vardır. Allah’ın hikmet sahibi olduğunu ve her şeyi yerli yerinde yaratan anlamında ‘Hakîm’, her şeyden haberdar anlamında ‘Habîr’, sayı anlamında varlıklara ilişkin her şeyi ilminde barındıran ‘Muhsî’ bu sıfatlardandır. Allah’ın âlemi görüp gözettiği ve murakabe ettiği anlamında ‘Müheymîn’ ve ‘Rakîb’, Allah’ın varlıklara ilişkin her şeyi duyup gördüğü anlamlarında ‘Semî’ ve ‘Basîr’ ve her şeye şahid olduğu anlamında ‘Şehîd’ sıfatları da Allah’ın ilmiyle ilgili sıfatlardır.

a) Hakîm ve Habîr

Kur’an ayetleri Allah’ın âlem ile farklı durumlardaki ilişkisini sağlayan ilahi sıfatları bize bildirmektedir. Aşağıdaki ayetler, Allah’ın ilmine, her şeyi yerli yerinde, hikmet ve bilgiyle yaptığını ve her şeyden haberdar olduğunu ifade etmektedir:

Varlık âleminde olan her şeyin hüküm, hikmet ve bilgisinin Allah’ın nezdinde olduğunu Kur’an şöyle bildirir: “Hamd, göklerdeki ve yerdeki her şey kendisinin olan Allah’a mahsustur. Hamd ahirette de O’na mahsustur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”⁸⁸ Hikmet, ilim sahibi olarak iş yapmak demektir. Çünkü bir işi bilip de bildiğine göre onu yapmayan kimse hakkında, “hakim” ifadesi kullanılmaz. O halde, fiilini ilmine uygun olarak yapan kimse hakîmdir. “Habîr”, işlerin neticelerini ve iç yüzlerini bilen zat demektir. O halde ayetteki “hakîm” kelimesinin manası, “Allah, başlangıçta olması gerektiği gibi yarattığı için “hakîm”dir şeklinde; “habîr” sözünün manası da, neticede, her birinin akıbetinin ne olacağına değin, mahlukattan neyin sudûr edip etmeyeceğini bilen demektir. O halde Allah, başlangıçta hakîm, neticede de habîrdir.⁸⁹

⁸⁷ er-Rum 30/2-5.

⁸⁸ Sebe 34/1.

⁸⁹ Razi, *Mefatihü'l-ğayb*, XVIII/313.

Allah'ın varlıklarla ilgili meydana gelen her şeyden haberdar olduğunu Kur'an haber vermektedir. *"Kıyamet saatini bilmek ancak Allah'a mahsustur. Yağmuru O indirir, rahimlerde bulunanı O bilir, kimse yarın ne kazanacağını bilmez ve hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Allah şüphesiz bilendir, her şeyden haberdardır."*⁹⁰ Bu ayette bildirildiği üzere Allah kıyameti, yağmuru, rahimlerde bulunanı bilir. Allah'tan başka hiç kimse bunları bilmez. O'na gizli kalan hiçbir şey yoktur.⁹¹ Hz. Peygamber'de bir hadisinde şöyle buyurur: "Gaybın anahtarları beştir, onları Allah'tan başka kimse bilmez. Yarın ne olacağını, rahimlerde olanı, yarın ne kazanacağını, nerede öleceğini, yağmurun ne zaman yağacağını kimse bilmez."⁹²

"Artık siz Allah'a, peygamberine ve indirdiğimiz nûra (Kur'an'a) iman edin. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."⁹³ Taberi'ye göre "Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır" ifadesinden maksat; Allah'ın insanların yaptıklarından haberdar olmasıdır ve onları bilmesidir. Allah kulların işlerini bilgisiyle kuşatır, hepsini sayı olarak bilir, onlardan kendisine hiçbir şey gizli kalmaz ve hepsinin karşılığını verir.⁹⁴

Yakarıdaki ayetlerin metinleri Allah'ın her işinin hikmet ile olduğunu başka bir ifade ile ilahi ilim ile olduğunu ve Allah'ın bütün olan ve bitenden haberdar olduğunu ifade etmektedir. Âlemi yaratıp varlığını sürdüren Yaratıcı'nın o âlem ile ilgili her şeyi hikmet ve ilim ile sevk ve idare etmesi ilah olmasının tabii gereğidir.

b) Muhsi ve Müheymin

Kur'an, Allah'ın âlemdeki varlıkların sayı olarak bildiğini ifade için 'sayma' kavramını, varlıkları gözetim altında bulundurduğunu belirtmek için ise 'Müheymin' lafzını kullanmıştır. Bu, Allah'ın âlemdeki varlıkları bütün teferruat ve ince-liklerine kadar, mikrodan makroya her varlığı bildiğini ve kontrol altında tuttuğunu, bütün olan ve bitenden tek tek haberdar olduğunu ifade etmektedir. *"Allah'ın onları hep birden diriltilip yaptıklarını kendilerine haber vereceği günü hatırla. Allah onları sayıp (tespit etmiş), onlarsa bunları unutmuşlardır. Allah, her şeye şahittir."*⁹⁵ Ayetteki "Allah onları saymıştır" ifadesi, "Allah onların bu amellerinin, kemiyet, keyfiyet, zaman ve mekân gibi bütün hallerini bilir, çünkü O cüziyyatı bilir demektir."⁹⁶

Konuyla ilgili diğer bir ayette şöyle buyrulur: *"Şüphesiz ölüleri ancak biz diriltiriz. Onların yaptıkları her işi, bıraktıkları her izi yazarız. Biz, her şeyi apaçık*

90 Lokman 31/34.

91 Taberi, *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVIII/584.

92 Buhari, İstiska, 29. Beyrut, ts. s. 222.

93 et-Teğabun 64/8.

94 Taberi, *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XXIII/9.

95 el-Mücadele 58/6.

96 Razi, *Mefatihul'ğayb* ., XXI/371.

*bir kitapta (levh-i mahfuz'da) sayıp yazmışsınızdır.*⁹⁷ Yani her şey, meydana gelmeden önce ilm-i ilahide malum olup Levh-i mahfuzda bütün sayısı ile zapt edilmiş olmakla beraber vukuundan sonra da bütün yaptıkları yazılır ve insanlar bu suretle onlardan sorumlu tutulur.⁹⁸

Kur'an, ilahi bilginin varlıkların tafsilatına şamil olduğunu şu ifadelerle bildirir: *"Biz ise her şeyi bir kitapta sayıp yazmışsınızdır."*⁹⁹ *"Biz her şeyi yazıp saymışsınızdır."* Burada şu kanaate varmak mümkündür. Âlemde var olanlar Allah tarafından sadece külli olarak değil, aynı zamanda teferruatıyla bilinmektedir.

Allah'ın Kur'an'da bildirdiği isimlerinden birisi "el-Müheymin"dir. Bu isim; varlıkları görüp gözetmek anlamındadır. Nitekim Allah'ın varlıkları gözetip kontrol altında tuttuğunu şu ayet haber verir: *"O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır."*¹⁰⁰ Ayetteki "el-Müheymin" ismi, "hiçbir şeyin kendisinden gizli ve saklı kalmadığı, şahit, hazır" anlamında tefsir edilmiştir.¹⁰¹ Aralarında İbn Abbas'ın da bulunduğu bir kısım müfessir ve dil bilgini, "Müheymin" isminin; 'insanların yaptıklarını murakabe eden' anlamına geldiği ve diğer ilahi isimlerden "eş-Şehîd", "er-Rakîb", "el-Hafız" gibi isimlerle eş anlamlı kabul edilebileceği kanaatindedir.¹⁰²

c) Semî' ve Basîr

Kur'an'da çok sayıda ayette Allah'ın 'semî' ve 'basîr' isimleri geçer. Bu ayetler farklı konu ve olayların, insanların davranış ve tutumlarının Allah tarafından duyulup görüldüğü, bir başka anlamda ise Allah tarafından bilindiğini ifade eder. Duyulup görülen her şeyin bir bilgi boyutu vardır. 'Semî' ve 'basîr' sıfatıyla ifade edilen her olay ve hususun Allah'ın bilgisi ile yakından ilgili olduğu açıktır.

Aşağıda vereceğimiz ayetlerde 'semî' ve 'basîr' sıfatlarının kullanıldığı yerlerde konunun ilahi bilgiyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. *"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah iştir ve bilir."*¹⁰³ *"Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) iştir ve (her şeyi) bilir."*¹⁰⁴ *"Bunlar birbirinden gelme bir nesillerdir. Allah*

97 Yasin 36/12.

98 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI/4012.

99 en- Nebe 78/29.

100 el-Haşr 59/23.

101 Razi, *Mefatihul'ğayb* ., XXI/422.

102 Yurdagör, Metin, *a.g.e.*, s. 82.

103 el-Bakara 2/224.

104 el-Bakara 2/181.

*işiten ve bilendir.*¹⁰⁵ “Onların mallarından sadaka al; bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıttıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (onları yatıştırır). Allah işitendir, bilendir.”¹⁰⁶ “O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”¹⁰⁷

Görüldüğü üzere Allah Teâlâ, insanlar arası ilişkilerde meydana gelen olayları duyduğunu, gördüğünü ve bildiğini ifade etmektedir. İnsanların iyi ya da kötü-yü, imanı ya da küfrü seçtikleri, Allah'ın “semi”, “basîr” ve “alîm” sıfatlarıyla ifade edilmiştir.

Allah'ın ilim sıfatını teyid edici bir nitelik taşıyan “el-basîr” ismi, Allah hakkında kullanıldığı âyetlerin bir kısmında, “işiten” anlamındaki “semi” diğer kısmında da “haberdar olan” anlamındaki “habîr” gibi, doğrudan ilimle bağlantılı olan isimlerle birlikte kullanılmıştır.¹⁰⁸ Bazı âyetlerde mef'ul almadan, mutlak manada görme sıfatına konu teşkil eden “her şeyi hakkıyla gören” tarzında çok geniş kapsamlı bir nitelik olarak kullanılan bu isim, geçtiği âyetlerin çoğunda “kullarını gören, onların yaptıklarından ve günahlarından haberdar olan” şeklinde mef'ul almış halde kullanılmıştır.¹⁰⁹

İnsanların yapıp ettiklerini, davranışlarını, insanlarla ilişkilerini Allah bilir ve görür. Kur'an bu durumu şöyle anlatır: “Allah'ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir. Bol yağmur yağmasa bile bir çisinti düşer (de yine ürün verir). Allah, yaptıklarınızı görmektedir.”¹¹⁰ “...Allah yaptığınız her şeyi hakkıyla görür.” Âyetlerde geçen “basîr” kelimesi, bilen manasındadır. Yani, “Allah, infakların keyfiyetini, ne kadar olduğunu, insanı infaka sevk eden şeyleri bilir ve buna göre onları, eğer amelleri iyi ise mükâfatlandırır ve eğer kötü ise cezalandırır” demektir.¹¹¹

5. Rakîb ve Şehîd

Allah'ın “Rakîb” ismi; Allah'ın murakabesinin bütün varlık ve olaylar üzerinde geçerli olduğunu, her şeyin O'nun ilim, gözetim ve kontrolü altında cereyan ettiği anlamlarına gelir.¹¹² “el-Hafız” ve “el-Alîm” isimleriyle eşanlamlı kabul edilen bu isim; “insanların bütün yaptıklarını zabt ve murakabe eden, her şeye muttali olan, yaratıklarından bir an bile gafil olmayan” şeklinde açıklanır.¹¹³

¹⁰⁵ Al-i İmran 3/34.

¹⁰⁶ et-Tevbe 9/103.

¹⁰⁷ et-Teğabun 64/2.

¹⁰⁸ Bkz. el-İsra 17/17, 30, 96; Fâtır 35/31; eş-Şûra 42/27.

¹⁰⁹ Yurdagür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*, s. 129.

¹¹⁰ el-Bakara 2/265.

¹¹¹ Razi, *Mefatihü'l gayb*, V/499.

¹¹² Bkz. Nisa 4/1; Ahzab 33/52.

¹¹³ Yurdagür, Metin, *a.g.e.*, s. 160.

“...Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir” (إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا) ¹¹⁴ ayetindeki “*Rakib*” kelimesi; senin bütün fiillerini gözetleyen, muhafaza eden” anlamına gelmektedir. Sıfatı ve vasfı böyle olan kimseden sakınılması ve ondan bir şeyler umulması gerekir. Böylece Allah Teala, kendisinin sırları ve en gizli olan şeyleri bildiğini beyan etmektedir. ¹¹⁵

Allah'ın “*şehid*” sıfatı da O'nun her şeyi gözleyip bildiğini, kendisinden hiçbir şeyin saklı kalmayacağı anlamına gelmektedir. “*Şehid*” kelimesi, “*Şâhid*” kelimesinin mübalağa ifade eden şeklidir. Kur'an'da “*şehid*” ismi “...Ve şahid olarak Allah yeter” (وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا) ¹¹⁶, “...Allah her şeyin üzerine şahiddir” (إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا) ¹¹⁷ gibi ayetlerde geçmektedir. ¹¹⁸ Ayette geçen “*şehid*” lafzı şahid ve müşahid demektir. Allah her şeyi görüp bilmektedir.

Kur'an Allah'ın insanların her işlerinde onları gözettiğini, onların fiillerine şahid olduğunu şöyle ifade eder: “Ne zaman sen bir işte bulunsan, ne zaman Kur'an'dan bir şey okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe daldığımız zaman biz mutlaka üstünüzde şahidizdir. Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki apaçık kitapta (levh-i mahfuzda) bulunmasın.” ¹¹⁹ Ayette belirtildiğine göre Allah Teala, gerek insanların yapıp ettiklerini, gerekse diğer bütün varlıkları ayrı ayrı bildiğini, O'na gizli bir şeyin olmadığını beyan etmektedir.

6. Levh-i Mahfuz

Kur'an'da “Levh-i Mahfuz” ¹²⁰, “Kitab-ı Mübin” ¹²¹, “Ümmü'l-Kitâb”, ¹²² “İmam-ı Mübin” ¹²³, “Kitabu'n Hafız” ¹²⁴ ifadeleri geçer. Bu ifadeler için yapılan yorumlardan bazıları; bunların Allah'ın ilmi olduğu yönündedir. Bunların zikredilmelerinin sebebi hiçbir şeyin Allah'ın ilminin dışında olmamasıdır. Allah'ın hiçbir şeyi unutmadığı ve O'nun ilminde hiçbir şeyin karışıklığa uğramadığı ve kaybolmadığı, insanın anlayacağı bir tarzda kendisine öğretilmiştir. ¹²⁵

Varlık âleminde olan her şeyin bir ana kitapta, ilahi bilgide olduğu Kur'an ayetlerinde şöyle belirtilir: “Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır; Ana kitap O'nun katındadır.” ¹²⁶ Ayetten anlaşıldığına göre bütün kitapların kaynağı, asıl ve esası

¹¹⁴ en-Nisa 4/1.

¹¹⁵ Razi, *Mefatihul Gayb*., VII/319.

¹¹⁶ Bkz. en-Nisa 4/79, 166; Yunus 10/29; er-Ra'd 13/43.

¹¹⁷ Bkz. en-Nisa 4/33; el-Maide 5/117; el-Hacc 22/17.

¹¹⁸ Yurdagür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*, s. 174.

¹¹⁹ Yunus 10, 61.

¹²⁰ Buruc 85/22.

¹²¹ En'am 6/59.

¹²² Al-i İmran 3/7; Ra'd 13/39; Zuhuf 43/4.

¹²³ Yasin 36/12.

¹²⁴ Kaf 50/4.

¹²⁵ Atay, Hüseyin, , *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, Ankara, 2013, s. 71,72.

¹²⁶ er-Ra'd 13/39.

olan, hiçbir şekilde değişmeyen ana kitap Allah'ın indindedir ki o Levh-i mahfuz veya ezeli olan ilm-i ilahidir. Değişecek, değişmeyecek, giden kalan her şey onda yazılıdır.¹²⁷ “Bilmez misin ki, Allah, yerde ve gökte ne varsa bilir? Bu, bir kitapta (levh-i mahfuzda) mevcuttur. Bu (eşya ve olayların bilgisine sahip olmak), Allah için çok kolaydır”¹²⁸ ayetinde ise gökte ve yerde olan biten her şeyin Allah tarafından bilindiği, yedi kat gökte ve yerde hiçbir şeyin O'na gizli olmadığı bildirilmekte, ayrıca âlemlerin yaratıcısı olan Allah için bunun kolay bir şey olduğu beyan edilmektedir.¹²⁹

İnsanların dünya ve ahiret hayatıyla ilgili bütün her şeyin yine Allah'ın ilmi dahilinde olduğunu ayet-i kerime bize bildirmektedir. “Doğrusu biz, yerin onlardan ne eksilttiğini biliriz. Katımızda (bütün bunları) zapteden bir kitap vardır.”¹³⁰ Ayetteki “yerin onlardan neleri eksilttiğini bildik” ifadesi; ölümlerin parçalarının dar-madağınık olmaları sebebiyle, bunlar bize gizli kalmaz manasınadır. “Zapteden bir kitap vardır” ifadesi, Allah'ın her şeyi en ince teferruatına kadar bildiğini göstermektedir.¹³¹

Sonuç

İlahi bilgi anlamında, Kur'an'da ilim sıfatı farklı sigalarla ifade edilmiştir. Allah'ın bilgisi geçmiş, hal ve geleceğe ilişkin halleri kapsamaktadır. Kur'an da “ilim” dışında birçok ilahi sıfatın da ilahi bilgiye delalet ettiği anlaşılmaktadır. Mikro alemlerden makro alemlere, her varlık öncelikle ilahi bilgi, daha sonra da Allah'ın irade, kudret ve yaratma sıfatıyla ilişkilidir.

Kur'an'ın farklı ortamlarda nazil olan ve farklı bağlamları olan ayetlerinden anlaşıldığına göre ilahi bilgi; Allah'ın zatı ve zatı dışındaki bütün varlıkları kapsamakta, bilgiye konu olan ve varlığı söz konusu olan her şeyi kuşatmaktadır. İlahi bilgi için herhangi bir sınır ve kısıtlama söz konusu değildir. Kur'an Allah'ın hem evvel hem ahir, hem zahir hem batın olduğunu ve O'nun her şeyi bildiğini açık açık ifade eder. Gayb alemi de şehadet alemi de ilahi bilginin kapsamındadır. İnsanlar için söz konusu olan, geçmiş, hal ve gelecek kavramlarıyla ifade edilen süreçlerde olan her şey, Allah'ın zamandan ve mekandan münezzeh olan bilgisi dahilindedir.

Mutlak gaybın Allah'ın nezdinde olduğu, geleceğe dair gayba ilişkin her bilginin sadece Allah'a mahsus olduğu gerçeği de Kur'an'ın ilahi bilgi konusunda haber verdiği bir husustur.

Kur'an, insanların söz, fiil ve davranış olarak gerçekleştirdiklerinin yanı sıra zihinlerde ve gönüllerde mevcut olan soyut şeylerin de ilahi bilgi kapsamında ol-

127 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV/3003-3004.

128 el-Hacc 22/70.

129 Taberi, *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVI/629.

130 Kaf 50/4.

131 Razi, *Mefatihul' gayb*, XX/261.

duğunu haber vermiştir. Ancak Kur'an'ın bildirdiği bu husus ilahi bilginin insan davranışları üzerinde zorlayıcı bir hal değil, tasviri bir durum teşkil ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

İlahi bilgiye ilişkin Kur'an ayetleri ışığında söylenebilecek diğer bir husus şudur: Kur'an, varlıklara taalluk eden ilahi bilginin külli ve cüzi olarak bir ayırımını yapmamaktadır. Ayetler varlıklar alemiyle ilgili bazen genel bilgi verirken, bazen ayrıntılı, cüzi ve hatta kişiye özgü bilgi vermektedir. Kelam ve felsefede tartışılan, Allah'ın varlıklar hakkındaki külli ve cüzi bilgi ayırımı Kur'an'da söz konusu değildir. Kur'an ayetlerinin ilahi bilgiyi külli ve cüzi olarak ayırmaması, bu konuda yapılan tartışmaların sağlam bir zemine dayanmadığı kanaatini oluşturmaktadır.

Kur'an ayetlerinden anlaşıldığı kadarıyla âlem, yaratılış itibarıyla ilahi bilgi çerçevesinde olduğu gibi, devam eden süreçte de ilahi bilginin kontrolü altındadır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed, Fuad, *el-Mu'cem*, Beyrut, 1991.
Aliyyu'l-Kârî, *Fıkhu'l-Ekber Şerhi*, İstanbul, 1979.
Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, Ankara, 2013.
Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987.
Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Beyrut, ts.
Devvani, Celaledin, *Şerhu'l akaidi'l Adudiyye*, İstanbul, 1271.
Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, Çev. Mustafa Öz. İstanbul, 1992.
el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Kitabu'l-Luma' fi red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Beyrut, 1953.
Farabi, *el-Medinetu'l-Fadıla*, çev. Ahmet Arslan, Vadi yay., Ankara, 1997.
Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, 2010.
İbn Kuteybe, *Te'vilu Müşkilu'l-Kur'an*, Beyrut, 1981.
İbn Rüşt, *Faslu'l Makal*, Çev. Bekir Karlığa, İstanbul, 1992.
İbn Sina, *en-Necât*, Beyrut, 1992.
İbn Sina, *eş-Şifa İlahiyat*, thk. Süleyman Dünya, Mısır, 1960.
İmam Gazzali, *Tehafütü'l-felasife*, Çev. Bakir Sadak, İstanbul, 2002.
İslambûli, Samir, *İlmullah ve hürriyetu'l-insan*, Dimeşk, 1994.
Keskin, Mehmet, İmam Eş'ari ve Eş'arilik, İstanbul, 2013. s. 208.
Nesefi, Ebu'l-Muin, *Tabsıratu'l edille*, Neşr. Hüseyin Atay, Ankara, 1993.
Özdemir, Metin, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 2003.
Pezdevi, *Usûli'd-din, (Ehl-i Sünnet Akaidi)* Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1988.
Razi, Fahreddin, *Mefatihu'l-ğayb*, Çev. Komisyon, Ankara, 1988.
..... *el-Erbain*, Thk. Ahmed Hicazi es-Sekka, Kahire, 1986.
Şehristani Ebu'l-Feth, *Nihayetu'l-ikdam fi ilmi'l-kelâm*, London, 1934.
Taberi, Ebi Ca'fer b. M. B. Cerir. *Cami'ul beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*. Kahire. 1422/2001.
Yavuz, Yusuf Şevki, *DİA*, "İlim" md.
Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979.
Yurdagür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul, 1996.
Zemahşeri, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşaf*, Beyrut, Daru'l-ma'rife, 2002.

